

Farrokhi Dictionary; An Unknown Lexicon in the Subcontinent

Abbas Bagjani¹

Lexicography Department, Persian language and literature Academy, Tehran. Iran

Zahra Jafari²

Lexicography Department, Persian language and literature Academy, Tehran. Iran

Abstract

The *Farrokhi Dictionary* is among the lesser-known Persian lexicons, compiled in 1245 AH in the Indian subcontinent. The author of this dictionary is Moḥyī al-Dīn Nā'eṭī, known as Pattūr, about whose life we have little information. The dictionary itself has not been properly studied, and the scant information available about it is mostly inaccurate. Farrokhi Dictionary has not yet been published; its only known manuscript was previously kept in the Fort William College collection and is now preserved in the National Archives of India. This copy was transcribed in 1249 AH by Mohammad Abbas, pen-named Makhmoor. The brief introduction of the *Farrokhi Dictionary* is divided into five “methods”: the alphabet; the meanings of the letters and how they are transformed into one another; pronouns; meanings of prepositions, suffixes, and prefixes; and the method of collecting, compiling, and organizing the dictionary’s content. Moḥyī al-Dīn, while criticizing the common approaches of earlier lexicographers in categorizing entries, has arranged his own entries in alphabetical order. These entries are defined very concisely, and the meanings are listed sequentially without any textual evidence or citations. The primary sources used in the Farrokhi Dictionary, in order of usage, are *Farhang-e Jahāngīrī*, *Montakhab al-Lughat-e Shāhjahānī*, and *Kashf al-Lughat wa al-Iṣṭilāḥāt*. The *Farrokhi Dictionary* itself has served as a source for Āṣaf al-Lughat.

1. abbas.bagjani@gmail.com (Corresponding Author)

2. paeizan549999@gmail.com

How to cite: Bagjani, A., & Jafari, Z. (2025). Farrokhi Dictionary; An Unknown Lexicon in the Subcontinent. *Language and Linguistics*, 21(42), 181- 202. doi: [10.30465/lsi.2026.51903.1808](https://doi.org/10.30465/lsi.2026.51903.1808)

The purpose of this article is to examine the *Farrokhi Dictionary* from various perspectives and to present new information about it.

Keywords: *Mohyī al-Dīn Mohammad Nā'eṭi, Farrokhi Dictionary, Fort William College, Subcontinent, Persian Lexicons, Persian Lexicography.*

1. Introduction

This study introduces and critically examines *Farrokhi Dictionary*, one of the lesser-known Persian dictionaries compiled in the Indian subcontinent in 1245 AH. Relying on the only known version of the work, the authors have corrected some incorrect information in previous lists and sources, examined the author's life, the features of the version, the structure, and the content of the dictionary. They have also shown, by carefully comparing the entries of *Farrokhi Dictionary* with previous dictionaries, that this work was compiled mainly on the basis of *Farhang-e Jahāngīrī*, *Montakhab al-Lughat-e Shāhjahānī*, and some other sources (Anjū Shīrāzī, 1351; Tataṭvī, 1340). The results of the study clarify the place of *Farrokhi Dictionary* in the history of Persian dictionary writing in the subcontinent (Ṣādeqī, 1393; Rādfar, 1329).

2. Literature Review

The present study is in line with studies on the history of Persian lexicography in the subcontinent. The authors have shown that although the general aspects of Persian lexicography in India and Pakistan and its development have been examined in numerous works (Naqavī, 1341/1962; Ṣādeqī, 1393/2014), *Farrokhi Dictionary* has not been known as it should be, and the available information about it has been scanty and often inaccurate. The only previous references to this work are in the introduction of its manuscript and some bibliographical reports (Hāshempour Sobhānī & Naṣīrī, 1379/2000; Perti, 1989). Therefore, there was no room for an independent study to introduce the author, manuscript, sources, structure, and position of this dictionary in the Persian lexicography tradition.

3. Methodology

The present study employs a descriptive-analytical and comparative methodology grounded in manuscript examination, content analysis, and textual comparison. First, the authors use the only known manuscript of *Farrokhi Dictionary*, preserved under no. 502 in the National Archives of India, as the primary source of investigation. They examine the manuscript's codicological features, scribe, date of transcription, ownership notes, and physical characteristics in detail (Nā'eṭi, 1245/1966 AH: 1, p. 467; Hāshempour Sobhānī & Naṣīrī, 1379/ 2000, p. 38). Additional bibliographical and manuscript-catalogue sources are consulted to verify

information concerning the manuscript and its scribe (Derāyatī, 1390/2011, pp. 24/711, 27/376; Perti, 1989, p. 41).

In the next stage, the structure and content of the dictionary are analyzed through a close reading of the manuscript itself. The authors identify and evaluate the preface, arrangement of entries, methods of definition, approximate number of headwords, and the compiler's views on lexicography (Nā'eṭi, 1245 AH: 2–10). To determine the sources used by Nā'eṭi, statements made in the preface are systematically compared with the actual content of the entries (Nā'eṭi, 1245 AH: 10).

The core of the research consists of a comparative analysis of *Farrokhi Dictionary* and earlier lexicographical works, particularly *Farhang-e Jahāngīrī*, *Montakhab al-Lughat-e Shāhjahānī*, and *Kashf al-Lughat wa al-Iṣṭilāḥāt*. By selecting numerous sample entries and comparing them closely with corresponding passages in these dictionaries, the authors assess the extent of borrowing, abridgment, and textual dependence (Anjū Shīrāzī, 1351/1972; Tatavī, 1340/1961; Nā'eṭi, 1245 AH: 10). Furthermore, the study investigates the position of *Farrokhi Dictionary* within the broader tradition of Persian lexicography by examining its relationship with later works, especially *Āṣaf al-Lughat* (Nā'eṭi, 1325 AH, pp. 1/3–13, 1/10). Through this approach, the study evaluates the originality, sources, and scholarly significance of *Farrokhi Dictionary*.

4. Conclusion

A careful examination of *Farrokhi Dictionary* and a comparison of its contents with authoritative Persian lexicons lead to the conclusion that its compiler drew the vast majority of its material from earlier dictionaries, particularly *Farhang-e Jahāngīrī* and *Montakhab al-Lughat-e Shāhjahānī*. Not only did he add little or nothing to the information provided in those sources, but he also omitted their textual citations and illustrative examples, which constitute one of the most valuable components of any lexicographical work. It appears that Moḥyī al-Dīn Nā'eṭi did not intend to undertake original research or extensive philological investigation; rather, he sought to compile a concise digest of several well-known dictionaries and produce a practical handbook capable of meeting the basic needs of readers seeking the meanings of commonly used Persian words and expressions.

The resulting work is essentially an abridgment and compilation of earlier lexicographical materials and lacks independent scholarly value. Consequently, *Farrokhi Dictionary* cannot be regarded as a significant contribution to the history of Persian lexicography, nor does it occupy an important position within the development of Persian dictionary-making. From this perspective, the dictionary does not appear to warrant critical editing and publication as an independent scholarly text.

Nevertheless, the present study demonstrates that *Farrokhi Dictionary* remains of some interest for comparative research on Persian lexicons produced in the Indian subcontinent and for investigations into the historical evolution of Persian lexicography in South Asia. Although the dictionary itself contributes little original linguistic or lexicographical material, its examination helps clarify patterns of textual borrowing, compilation practices, and the transmission of lexicographical knowledge among later Persian dictionaries of the subcontinent. As such, the work retains a limited but meaningful value within the broader context of lexicographical history and manuscript studies.

Bibliography

- Anjū Shīrāzī, Jamāl al-Dīn Ḥusayn. (1351 [1972–73]). *Farhang-e Jahāngīrī* (*The Jahangiri Dictionary*). 3 vols. Edited by Raḥīm ‘Afīfī. Mashhad: Ferdowsi University Press [In Persian].
- Derāyatī, Moṣṭafā. (1390 [2011–12]). *Fehrestgān-e Noskheh-hā-ye Khaṭṭī-ye Īrān (Fankhā)* (*Union Catalogue of Iranian Manuscripts*). 45 vols. Tehran: National Library and Archives of Iran [In Persian].
- Hāshempour Sobhānī, Towfīq, and Moḥammad-Rezā Naṣīrī. (1379 [2000–01]). *Catalogue of the Fort William College Collection (Calcutta) in the Library of the National Archives of India, New Delhi*. Supplement No. 8 of *Nāmeḥ-ye Farhangestān* (*Academy Letter*).
- Nā’etī, Aḥmad ‘Abd al-‘Azīz. (1325 AH). *Āṣaf al-Lughat* (*Asaf al-Lughat*). Vol. 1. Hyderabad: ‘Azīz al-Maṭābī’ [In Persian].
- Nā’etī, Moḥammad Moḥyī al-Dīn. (1245 AH). *Farhang-e Farrokhī* (*Farrokhi Dictionary*). Manuscript no. 502. National Archives of India [In Persian].
- Naqavī, Shahryār. (1341 [1962–63]). *Farhang-nevīsī-ye Fārsī dar Hend va Pākestān* (*Persian Lexicography in India and Pakistan*). Tehran: Bureau of Writing, Ministry of Culture [In Persian].
- Perti, R. K. (1989). *Catalogue of Manuscripts of The Fort William College Collection In The National Archives of India Library*, New Delhi: National Archives of India.
- Rādfar, Abolqāsem. (1392 [2013–14]). “Persian lexicography in South India (Deccan).” *Kohan-Nāmeḥ-ye Adab-e Pārsī* (*Journal of Classical Persian Literature*), 4, 57–70.
- Šādeqī, ‘Alī-Ashraf. (1393 [2014–15]). “Persian Lexicography in the Subcontinent from Its Beginnings to the Tenth Century AH (A History of Lexicography).” *Shibh-e Qāreh* (*The Subcontinent*), special issue of *Nāmeḥ-ye Farhangestān*, no. 2, pp. 381–392.
- Tatavī, ‘Abd al-Rashīd. (1340 [1961–62]). *Montakhab al-Lughat-e Shāhjahanī* (*The Shahjahani Selected Lexicon*). Tehran: Eslāmīyeh Bookstore [In Persian].

فرهنگ فرخی؛ فرهنگی ناشناخته در شبه‌قاره

استادیار، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، گروه فرهنگ‌نویسی، تهران، ایران

عباس بگ‌جانی

فرهنگستان زبان و ادب فارسی، گروه فرهنگ‌نویسی، تهران، ایران

زهرا جعفری

چکیده

فرهنگ فرخی از جمله فرهنگ‌های فارسی ناشناخته‌ای است که در سال ۱۳۴۵ ق در شبه‌قاره هند نوشته شده است. مؤلف این فرهنگ محی‌الدین نایطی مشهور به پتور است که از جزئیات زندگی او بی‌خبریم. خود فرهنگ هم چنان‌که باید شناسایی نشده و اطلاعات بسیار اندکی که از آن به دست داده‌اند تقریباً نادرست است. فرهنگ فرخی تاکنون چاپ نشده و تنها نسخه شناخته‌شده آن پیش‌تر در مجموعه کالج فورت ویلیام نگهداری می‌شده و اکنون به آرشیو ملی هند منتقل شده است. این نسخه را محمد عباس متخلص به مخمور در سال ۱۲۴۹ ق کتابت کرده است. مقدمه مختصر فرهنگ فرخی شامل پنج «روش» است: حروف الفبا؛ معانی حروف الفبا و چگونگی تبدیل آن‌ها به یکدیگر؛ ضمائر؛ معانی حروف اضافه و پسوندها و پیشوندها؛ شیوه گردآوری، تدوین و تنظیم مطالب فرهنگ. محی‌الدین با انتقاد از شیوه‌های معمول فرهنگ‌نویسان پیشین در تقسیم‌بندی فرهنگ‌ها و تنظیم مدخل‌ها، مدخل‌های اثر خود را به ترتیب حروف الفبا تنظیم کرده است. این مدخل‌ها به اختصار تمام تعریف شده‌اند و معانی نیز بدون هیچ شاهد و مستندی از متون در پی یکدیگر آمده‌اند. مهم‌ترین منابع فرهنگ فرخی به ترتیب استفاده از آن‌ها فرهنگ جهانگیری، منتخب اللغات شاه‌جهانی و کشف اللغات والاصطلاحات است. خود فرهنگ فرخی نیز از منابع آصف‌اللغات بوده است. موضوع این مقاله بررسی فرهنگ فرخی از جنبه‌های مختلف و عرضه اطلاعاتی تازه درباره آن است.

کلیدواژه: محی‌الدین محمد نایطی، فرهنگ فرخی، کالج فورت ویلیام، شبه‌قاره، فرهنگ‌های فارسی، فرهنگ‌نویسی فارسی.

۱- مقدمه

سالیانی پس از ورود فارسی‌زبانان به هند، زبان فارسی به تدریج در آن سرزمین ریشه دواند و به عنوان زبان دیوانی، فرهنگی و علمی رسمیت یافت. برای درک متون فارسی به فرهنگ‌های فارسی نیاز بود. دانشمندان و ادیبان دست به کار شدند و کم‌کم هند را به یکی از مراکز مهم تألیف فرهنگ‌های فارسی بدل کردند. این فرهنگ‌ها در توضیح واژه‌های فارسی و نیز تبیین کاربردهای آن‌ها در شعر و نثر نقش بسزایی داشتند. برخی تحت تأثیر سنت‌های لغت‌نویسی ایرانی بودند و برخی دیگر به نیازهای خاص هند، مانند توضیح واژه‌های رایج در متون هندی-فارسی توجه ویژه‌ای داشتند.

به طور کلی فرهنگ‌نویسی فارسی در شبه‌قاره را به چند دوره تقسیم کرده‌اند: در دوره اول (از قرن هفتم تا یازدهم هجری)، فرهنگ‌نویسی بیشتر بر گردآوری واژگان متمرکز بود و فرهنگ‌هایی مانند فرهنگ جهانگیری و برهان قاطع تألیف شدند. در دوره دوم (از قرن یازدهم تا چهاردهم هجری)، فرهنگ‌نویسان به نقد و بررسی فرهنگ‌های پیشین پرداختند و فرهنگ‌هایی مانند فرهنگ رشیدی و سراج‌اللغات را پدید آوردند. در دوره سوم (از قرن چهاردهم به بعد)، فرهنگ‌نویسی با اثرپذیری از زبان اردو و انگلیسی توسعه یافت و فرهنگ‌های دو یا چند زبانه مانند فرهنگ نظام و خزانه‌اللغات نوشته شدند. این فرهنگ‌ها نه تنها به بارورتر شدن زبان فارسی کمک کردند، بلکه نقش مهمی در حفظ و انتقال میراث ادبی و فرهنگی ایران و هند ایفا نمودند (درباره فرهنگ‌نویسی در شبه‌قاره نک. نقوی، ۱۳۴۱؛ انوشه، ۱۳۷۵: ۱۹۶۳/۴؛ رادفر، ۱۳۹۲؛ صادقی، ۱۳۹۳؛ اعظم لطفی، ۱۳۹۹).

با فروپاشی دولت گورکانیان در هند، زبان فارسی در شبه‌قاره دچار رکود شد و فرهنگ‌نویسی فارسی نیز رو به افول نهاد. در دوره‌های اخیر، فرهنگ‌نویسان شبه‌قاره به تدوین فرهنگ‌های جدیدی پرداختند که به تفاوت‌های زبان فارسی با اردو و انگلیسی توجه داشتند. با این همه هنوز هم کسانی بودند که کوشیدند چراغ فرهنگ‌نویسی فارسی را در آن سرزمین روشن نگه دارند. یکی از آخرین تلاش‌ها در این زمینه فرهنگ فرّخی اثر محمد محی‌الدین نایطی است که تاکنون چاپ نشده^۱ و حتی چنان‌که باید معرفی و بررسی نشده و اطلاعات بسیار اندکی که از آن به دست داده‌اند تقریباً نادرست است.

تنها نسخه فرهنگ فرّخی در مجموعه کالج فورت ویلیام نگهداری می‌شده و از این رو در فهرست نسخه‌های خطی این مجموعه معرفی شده است. تدوین‌کنندگان فهرست مجموعه فورت ویلیام کالج (هاشم‌پور سبحانی، ۱۳۷۹: ۳۸) در معرفی بسیار مختصر فرهنگ فرّخی

۱. در سال ۱۳۷۷، هاشم سبحانی (۱۳۷۷: ۶۰۴) خبر داده که «این فرهنگ اخیراً در ایران مورد بررسی قرار گرفته و ظاهراً زیر چاپ است»، اما تا امروز خبری در این زمینه منتشر نشده است.

دچار چندین اشتباه شده‌اند: آن را فرهنگی عربی به فارسی تصوّر کرده‌اند که مقدمه آن شامل چهار «دوش» است، تاریخ تألیف را ۱۲۳۵ق و تاریخ کتابت را ۱۲۳۹ق نوشته‌اند، «مخمور» را «محمود» خوانده‌اند و در نتیجه کاتب را محمد عباس محمود معرفی کرده‌اند، تعداد صفحات نسخه را ۴۶۳ صفحه ذکر کرده‌اند، و در نقل انجام نسخه کلمه «فرهنگ» را جا انداخته‌اند: «... تمام شد کتاب فرخی ...». البته بسیاری از این اشتباهات در منبع اصلی کار آن‌ها، یعنی اثر راجش کومار (پرتی^۱، ۱۹۸۹: ۴۱) نبوده و در ترجمه پدید آمده است. موضوع این مقاله معرفی و بررسی دقیق‌تر فرهنگ فرخی از جنبه‌های مختلف و تصحیح این اشتباهات و عرضه اطلاعاتی تازه درباره آن است. نگارنده کوشیده است به پرسش‌هایی از این دست پاسخ دهد که صحت و سقم و اصالت محتوای فرهنگ فرخی در چه حدی است؟ آیا این فرهنگ ویژگی‌های منحصر به فردی دارد؟ جایگاه و اهمیت آن در تاریخ فرهنگ‌نویسی فارسی چیست؟ این فرهنگ چه نسبتی با فرهنگ‌های پیش و پس از خود دارد؟ و در مجموع آیا ارزش علمی آن چنان هست که درخور تصحیح و انتشار باشد؟

۲. معرفی مؤلف

مؤلف فرهنگ فرخی در پایان نسخه (نایطی، ۱۲۴۵ق: ۴۶۷) خود را «محمد محی‌الدین» معرفی کرده و اطلاع داده که در روز چهارشنبه دهم شعبان سال ۱۲۴۵ق در مقام «نیکنور» از تألیف کتاب خود فارغ شده است. مؤلف *آصف‌اللغات*^۲ نام او را «محی‌الدین نایطی» نوشته و افزوده که به «پتور» مشهور بوده و در «ونگول» در گذشته است (نایطی، ۱۳۲۵ق: ۱۰/۱). نبی هادی گفته است که محی‌الدین نایطی در گرنا تک می‌زیست و از حمایت نواب آنجا برخوردار بود (هادی، ۱۹۹۵: Muhyi ud-Din Na'iti)، اما مأخذ سخن خود را به دست نداده است. درباره نیکنور و ونگول اطلاع خاصی به دست نیامد؛ ظاهراً هر دو از توابع گرنا تک‌اند. گرنا تک ایالتی در جنوب هند به مرکزیت آرکات است. در اواخر دوره گورکانی، حکومت این ایالت بر عهده سعادت‌الله خان (م ۱۱۴۵ق) و جانشینان او بود که نواب خوانده می‌شدند و از مشوقان شعر و ادب فارسی بودند. در دوران حکومت این خاندان، آرکات از مراکز مهم علمی و ادبی هند شد و شاعران و دانشمندان از نواحی دیگر به آنجا روی آوردند (نک. مجتبائی، ۱۳۷۴: ۱/۲۹۶).

1. perti, R. K.

۲. کتابی در لغت فارسی و اردو از نواب عزیز جنگ خان بهادر شمس‌العلما احمد عزیز نایطی. مؤلف کوشیده همه واژه‌ها و ترکیبات و امثال فارسی را در این کتاب بیاورد، ولی پیش از پایان بردن کار در گذشته است. *آصف‌اللغات* در فاصله سال‌های ۱۳۲۵-۱۳۴۰ق در حیدرآباد دکن تا جلد هفدهم چاپ شده و واژه‌های فارسی را از آغاز الف ممدود تا پایان شرح واژه «جرار» دربردارد (انوشه، ۱۳۷۵: ۲۸/۴؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۷۵: ۴۳۱/۱).

۳. بررسی نسخه

تنها نسخه شناخته‌شده فرهنگ فرخی در مجموعه کالج فورت ویلیام^۱ نگهداری می‌شد و بعدها پس از چندین جابه‌جایی به آرشیو ملی هند منتقل شد و به شماره ۵۰۲ در آنجا محفوظ است (هاشم‌پور سبحانی، ۱۳۷۹: ۳۸). این نسخه را محمد عباس در سال ۱۲۴۹ق (پنج سال پس از تألیف اثر) در ۴۶۸ صفحه ۲۱ سطر به خط نستعلیق کتابت کرده است. او خود شاعر بوده و مخمور تخلص می‌کرده و بیتی از اشعار خود به زبان اردو را نیز در انجامه نقل کرده است:

مین کسکی چشم کی گردش کاهوگیا مخمور

هریک نشه کی مجھی لهر دور دوران هی^۲

(نایطی، ۱۲۴۵ق: ۴۶۷)

دو نسخه دیگر به خط این کاتب می‌شناسیم که هر دو در سال ۱۲۵۲ق کتابت شده‌اند: *قالع الملحدین* (درایتی، ۱۳۹۰: ۷۱۱/۲۴) و *لغات عالمگیریه* (درایتی، ۱۳۹۰: ۳۷۶/۲۷)؛ بنابراین دست‌کم تا این سال زنده بوده است.

ابعاد نسخه فرهنگ فرخی ۱۷.۵ × ۳۰ سانتی‌متر است. صفحات نسخه را با اعداد انگلیسی شماره‌گذاری کرده‌اند، اما بعد از صفحه ۲۰۹، شماره یک برگ تکراری است. پشت صفحه اول نسخه، دو یادداشت با دو خط متفاوت دیده می‌شود (تصویر شماره ۱):

یادداشت اول

این کتاب از ملک پدر به عصمت‌الدین عُرِفَ بی بی رسید. عطا به احمد عبدالعزیز

عُرِفَ بابا صاحب شد

(نایطی، ۱۲۴۵ق: ۱)

۱. کالج فورت ویلیام از مهم‌ترین نهادهای آموزشی در دوران حکومت بریتانیا در هند بود. لرد ریچارد ولزلی، فرماندار هند، این دانشکده را در سال ۱۸۰۰م/۱۲۱۴ق با هدف آموزش و تربیت کارمندان کمپانی هند شرقی، آشنایی با زبان‌ها و فرهنگ‌های بومی و تربیت افرادی برای اداره دولت هند بریتانیا، در کلکته بنا نهاد. دانشکده برنامه آموزشی خود را با مطالعات شرقی و غربی آغاز کرد، اما بعدتر برنامه‌های مطالعات غربی به کالج هند شرقی منتقل شد. دانشمندان انگلیسی و بومی در دانشکده فورت ویلیام به تحقیق در زمینه‌های ادبیات، تاریخ، جغرافیا و زبان‌شناسی تاریخی اشتغال داشتند و در توسعه زبان‌هایی مانند اردو و بنگالی و ترجمه آثار فارسی به اردو نقش مهمی ایفا کردند (نک. یزدان‌منش، ۱۳۹۱؛ قسور عباس خان، ۲۰۲۳م).

۲. از گردش چشم چه کسی مست و مخمور شدم؟ که هر موج این مستی برای من به درازای گردش دوران است.

یادداشت دوم

برای لائبرری - اگزامننگ کتبخانه کلکته مین جانب شمس العلما احمد
عبدالعزیز عزیزجنگ بهادر حیدرآبادی ۱۳۲۵ هجری
(نایطی، ۱۲۴۵ق: ۱)

طبق این دو یادداشت، به نظر می‌رسد زنی با نام عصمت‌الدین، مشهور به بی‌بی، نسخه فرهنگ فرخی را از پدر به ارث برده بوده و سپس آن را به احمد عبدالعزیز مشهور به باباصاحب هدیه داده است. یادداشت دوم ظاهراً به خط و امضای احمد عبدالعزیز است و نشان می‌دهد که او در سال ۱۳۲۵ق نسخه را به کتابخانه کلکته اهدا کرده است. شمس العلما احمد عبدالعزیز عزیزجنگ حیدرآبادی مؤلف فرهنگ مشهور *آصف‌اللغات* است او تألیف فرهنگ خود را در سال ۱۳۲۵ق آغاز کرده و فرهنگ فرخی را هم در شمار منابع خود آورده است (نک. ادامه).
نسخه به خط نستعلیق است. سرمدخل‌ها با شنگرف نوشته شده‌اند. کاتب خط چشم‌نوازی ندارد، اما خوانا نوشته و به نسبت حجم کتاب، غلط کم دارد. این‌ها چند نمونه‌اند:

- اب: ... چراگاه و الف (علف) و آنچه از زمین روید (۱۰)
- اغناء: به کسر تونگر (توانگر) کردن کسی را (۴۹)
- آل: امراض (مرض) مهلکی که گاهی زنان نوازئیده (نوزائیده) را تا هفت روز واقع شود (۵۴)
- انوشه: ... نام پادشاهی که تمام عمر پادشاهت (پادشاهی) کرد (۶۷)
- ترترک: ... جانوری است که آن را در ماورالنهر درخت (دختر) صوفی گویند (۱۲۸)؛ نک. انجو شیرازی، ۱۳۵۱: ۹۰۷/۱
- ثابت: استاد (استاده) و برقرار (۱۵۱)
- ام‌المنین (ام‌المؤمنین) (۱۷۹)
- زبون: ... شتر لگد زدن (لگدزن) (۲۳۳)
- زرافته (زرافه): ... به فارسی آن را شترگاوپلنگ گویند (۲۳۵)
- زم: ... طفلی که هنگام خون کردن (سخن کردن) آب از دهنش بیرون افتد (۲۳۹)؛ نک. انجو شیرازی، ۱۳۵۱: ۱۷۰۵/۲
- عرش: ... سرین شتر (شیر) درنده (۳۱۲)؛ نک. تتوی، ۱۳۴۰: ذیل «عرش»
- کلول: به ضم، خیره شدن چشم و کنده (کُند) شدن شمشیر و زبان (۳۶۹)؛ نک. تتوی، ۱۳۴۰: ذیل «کلول».

۴. تحلیل محتوا

فرهنگ فرّخی فرهنگی فارسی به فارسی است. مقدمه مختصر فرهنگ (حدود ۹ صفحه) با توضیح کیفیت نام‌گذاری آن آغاز می‌شود. نام اثر از حروف ابجد گرفته شده است. «فرهنگ فرّخی» به حساب ابجد برابر با «۱۲۴۵» است که سال تألیف اثر است: این لغات غریبه فارسیه از کتب متداوله معتبره قدیم و جدید منتخب و به ترتیب حروف تهجی بی اعراب و اوزانش مع چند قواعد فارسیه ضروریه که مبتدیان را به کار آید مرتب به فرهنگ فرّخی

از بهر سال فکرم دل را چو مثل دُر سفت

پیر خرد به نامش فرهنگ فرّخی گفت

... که حاصل تاریخش هم از اوست موسوم و بر پنج روش مرقوم گردانید

(نایطی، ۱۲۴۵ق: ۲).

مؤلف سپس از شیوه‌های معمول فرهنگ‌نویسان پیشین در تقسیم‌بندی فرهنگ‌ها و تنظیم مدخل‌ها انتقاد می‌کند و توضیح می‌دهد که مدخل‌های اثر خود را به ترتیب حروف الفبا تنظیم کرده است:

بر دانشوران حق‌پسند و خردمندان انصاف‌مند مخفی و محتجب مباد که هر جامع لغات و فرهنگ تحریر باب و فصل از اهم مقاصد می‌دانست تا بی تعب استخراج لغت مطلوبه حاصل آید، اما این ناچیز نظر بر آنکه هر لغت فجر باب و فصل است و محتاج به آن نه؛ بنابر آن ترک آن گرفت (نایطی، ۱۲۴۵ق: ۲).^۱

مباحث بعدی مقدمه شامل پنج «روش» است: ۱. حروف الفبا (نایطی، ۱۲۴۵ق: ۳)؛ ۲. معانی حروف الفبا و چگونگی تبدیل آن‌ها به یکدیگر (نایطی، ۱۲۴۵ق: ۳-۷)؛ ۳. ضمائر (نایطی، ۱۲۴۵ق: ۷-۸)؛ ۴. معانی حروف اضافه و پسوندها و پیشوندها (نایطی، ۱۲۴۵ق: ۸-۱۰)؛ ۵. شیوه گردآوری، تدوین و تنظیم مطالب فرهنگ (نایطی، ۱۲۴۵ق: ۱۰).

۱. پیش از محی‌الدین، محمدحسین بن خلف تبریزی، مؤلف برهان قاطع (تألیف ۱۰۶۲ق) و به تقلید از او عبدالرشید تتوی، مؤلف فرهنگ رشیدی (تألیف ۱۰۶۴ق)، تنظیم مدخل‌ها به شیوه الفبایی را با برخی تفاوت‌ها شروع کرده بودند. ترتیب الفبایی مدخل‌ها در برهان قاطع بر مبنای حروف اول تا سوم و در فرهنگ رشیدی بر مبنای حروف اول و دوم است. البته سنت تقسیم‌بندی فرهنگ‌ها به بخش، باب، فصل، و مانند آن‌ها دیرپاتر بود و ظاهراً در اوایل قرن ۱۴ق کنار گذاشته شد (درباره ترتیب الفبایی مدخل‌ها و شیوه‌های تقسیم‌بندی فرهنگ‌های فارسی نک. سلطانی، ۱۳۸۶: ۶۱).

مباحث روش اول تا چهارم تازگی ندارند و در واقع فشرده مطالبی اند که ذیل آیین سوم و آیین های ششم تا دهم در مقدمه فرهنگ جهانگیری آمده اند (نک. انجو شیرازی، ۱۳۵۱: ۲۴/۱-۵۰). روش پنجم، توضیح شیوه گردآوری، تدوین و تنظیم مطالب فرهنگ است:

بدان که این همه لغات چیده و اصح از کتب متداوله معتبره قدیم و جدید مثل گلستان و بوستان و [ایوسف و] زلیخا و سکندرنامه و انوار سهیلی و بهار دانش^۱ و دفاتر ابوالفضل^۲ و ظهوری^۳ و وقایع گولکنده^۴ و خسرو و شیرین و تاریخ علی عادل شاهی^۵ و تاریخ نادری^۶ و

۱. اثر عنایت الله کنیه لاهوری (م ۱۰۲۸ یا ۱۰۸۸ ق) و از جمله پخواننده ترین متون ادبی فارسی در هند است. این کتاب سرمشق نویسندگی منشیان و کتاب درسی مکتب خانه ها و فارسی آموزان هندی بوده و معرف سبک داستان پردازی هندی داستان در داستان است. بهار دانش یکی از متون ادب عامه است که به زبانی متکلف و مصنوع نگاشته شده و بنمایه های قصه های آن متنوع و تلفیقی از داستان های ایرانی و هندی است (نک. ذوالفقاری، ۱۳۹۲: ۶۷).

۲. ابوالفضل بن مبارک علامی (۹۶۳-۱۰۱۴ ق)، مورخ، ادیب و صدراعظم اکبر شاه گورکانی است. او را موجد سبکی تازه در انشا و نویسندگی دانسته اند. از آثار او آیین اکبری، اکبرنامه، و عیار دانش مشهورترند. نامه های رسمی او به شاهان و امیران در مجموعه ای با عنوان مکاتبات علامی منتشر شده و نامه های خصوصی او به خویشان و اعضای خانواده اش نیز در مجموعه ای به نام رقعات ابوالفضل گرد آمده است. مقصود محی الدین ظاهراً نامه های علامی است (نک. منفرد، ۱۳۸۴: ۲۲۰/۱).

۳. مقصود از «دفاتر ظهوری» ظاهراً دیباچه های ظهوری ترشیزی (۹۴۳-۱۰۲۵ ق) بر کتاب نورس، خوان خلیل و گلزار ابراهیم است. این دیباچه ها به نثری شاعرانه، مسجع و گاه مصنوع نوشته شده اند و بعدتر به «سه نثر» شهرت یافته اند. در قرن سیزدهم، سه نثر در شبه قاره سرمشق کاتبان و منشیان شده اند و به همراه دیگر آثار بزرگ فارسی، از جمله گلستان و شاهنامه در شمار کتاب های درسی قرار گرفته اند (نک. فیروزیان حاجی، ۱۴۰۰: ۳۵۶/۵؛ باباسالار، ۱۳۹۸: ۱۲۷).

۴. وقایع گلکنده یا وقایع حیدرآباد اثر میرزا محمد نعمت خان عالی شیرازی (م ۱۱۲۲ ق)، شاعر، تذکره نویس و دولتمرد ایرانی تبار شبه قاره است (انوشه، ۱۳۷۵: ۱۶۷۸/۴). او در این کتاب گزارشی از تسخیر حیدرآباد و قلعه گلکنده به دست اورنگ زیب ارائه کرده است. حکیمه خوش نظر کتاب را با نام وقایع حیدرآباد تصحیح و منتشر کرده است.

۵. اثر نورالله بن قاضی سید علی محمد الحسینی قادری، ادیب و تاریخ نگار دربار علی عادل شاه دوم (هشتمین سلطان بیجاپور)، شریف النساء انصاری آن را به صورت چاپ عکسی در سال ۱۹۹۱ م در حیدرآباد هند منتشر کرده است.

۶. نوشته میرزا مهدی خان منشی استرآبادی (م بین ۱۱۷۵ تا ۱۱۸۲ ق)، منشی و مورخ نادرشاه افشار. نام این کتاب در متن آن روزنامه طفر است و در متون تاریخی معاصر آن، تاریخ نادری ضبط شده و ظاهراً بعدها به جهانگشای نادری شهرت یافته است (شعبانی، ۱۳۹۳: ذیل «جهانگشای نادری»).

تاریخ اکبری^۱ و انشاء بیدل^۲ و مجموع الإنشاء^۳ و غیر انتخاب نموده، اعراب و اوزانش از منتخب‌اللغات^۴ و فرهنگ جهانگیری و کشف‌اللغات^۵ به صحت کلی رسانیده، به ترتیب حروف تهجی که الف و با و تاست انتظام داده تا خواننده را به سهل‌ترین وجه و بی تعب تأمل وصول لغات مطلوبه [حاصل] گردد و با و جیم و زا و کاف فارسی را با و جیم و زا و کاف عربی ملحق گردانید؛ مگر به جهت تمییز حرف فارسی، به لفظ فارسی ایما رفت فقط (نایطی، ۱۲۴۵ق: ۱۰)

متن فرهنگ با مدخل «ا» آغاز می‌شود (نایطی، ۱۲۴۵ق: ۱۰) و با مدخل «یهودانه» به پایان می‌رسد (نایطی، ۱۲۴۵ق: ۴۶۷). هر صفحه به‌طور میانگین حدود ۴۰ مدخل را دربرمی‌گیرد؛ بنابراین درمجموع فرهنگ فرخی شامل حدود هجده‌هزار مدخل است که رقمی قابل توجه است. برای مقایسه می‌توان به فرهنگ جهانگیری اشاره کرد که حدود ده‌هزار واژه در آن تعریف شده‌اند (بایوسکی^۶، ۱۹۹۹: ۲۶۸). این البته به این دلیل است که مدخل‌ها در فرهنگ فرخی به اختصار تمام تعریف شده‌اند و معانی نیز بدون هیچ شاهد و مستندی در پی یکدیگر آمده‌اند. ضمن اینکه تعداد نسبتاً چشمگیری از مدخل‌ها تعریف نشده‌اند؛ مانند مدخل‌های استکداد، استفراغ، اشتراع، اصحاب کهف، باغ سیاوشان، تابدان، ثوری، جص،

۱. دو کتاب به این نام مشهور بوده‌اند: تاریخ قندهاری (تألیف بین ۹۸۹ و ۹۹۲ق) اثر محمد عارف قندهاری که به تصحیح و تحشیه معین‌الدین ندوی و سید اظہر علی دهلوی در سال ۱۹۶۲م در راپور چاپ شده؛ اکبرنامه نوشته ابوالفضل علامی (م ۱۰۱۱ق) (نک. انوشه، ۱۳۷۵: ۲۴۲/۴). کتاب علامی مشهورتر بوده و چون محی‌الدین در سطور پیشین به «دفاتر ابوالفضل» اشاره کرده، احتمالاً در اینجا منظور او همین کتاب است.

۲. انشاء بیدل که با نام منشآت بیدل و رقعات بیدل هم شناخته می‌شود نامه‌های بیدل است که آن‌ها را خطاب به دوستان یا حاکمان محلی نوشته است (نک. دانشنامه شبه‌قاره، ۱۰۰۰/۲).

۳. تنها اثری که با این نام می‌شناسیم، مجموعه‌ای است شامل منتخب آثار مشهور در انشا مانند مجمع‌الانشاء، منشآت نعمت‌خان عالی، منشآت میرزا بیدل، گلشن سعادت، چهار گلشن، و ... که نسخه‌ای از آن به شماره ۲۶۶A.N. در کتابخانه سالار جنگ نگهداری می‌شود (اشرف، ۱۹۶۶م: ۱۷۷/۳).

۴. فرهنگی عربی به فارسی نوشته عبدالرشید تتوی، فرهنگ‌نویس و شاعر فارسی‌گوی شبه‌قاره (م ۱۰۷۷ق) است. عبدالرشید این اثر را در سال ۱۰۴۶ق به نام شاه‌جهان، پنجمین پادشاه باری هند، نوشته است. از ویژگی‌های آن ذکر مآخذ معانی واژه‌ها و گاه نظریات و تحلیل‌های گوناگون است. منتخب‌اللغات در کلکته و تهران چاپ شده است (نک. انوشه، ۱۳۷۵: ۲۴۲۷/۴).

۵. فرهنگ واژه‌ها و اصطلاحات فارسی و عربی، به‌ویژه اصطلاحات تصوف، به فارسی است که عبدالرحیم بن احمد سوربهری آن را در سده دهم قمری برای فرزندش شهاب‌الدین نوشته که نزد پدر دیوان شاه قاسم انوار را می‌خوانده است. کشف‌اللغات از فرهنگ‌های مهم فارسی است و چند باری در هند به چاپ رسیده است (نک. انوشه، ۱۳۷۵: ۲۵). ۲۰۷۸/۴؛ آدره، ۱۳۹۴: ۲۵.

6. Bayevsky, S.

خدره، رب النوع، ساع، شیرازه، صفریه. از این نوع مدخل‌ها برخی در هیچ فرهنگ یا متنی نیامده‌اند و احتمالاً غلط یا مصحّف‌اند؛ مانند مدخل‌های ارژند، استکسار، اشتراع، اعال، نارخش، نشخید.

مدخل‌ها، به جز ترتیب الفبایی، نظم خاص دیگری ندارند. تلفظ آن‌ها معمولاً با ذکر حرکات حروف و گاه با کلمه مشهور هم‌وزن نشان داده شده‌اند. از نظر ریشه، فارسی، عربی، و به‌ندرت ترکی‌اند و از جنبه ساخت و هویت دستوری نکته قابل‌ذکری ندارند. اصطلاحات هم در میان آن‌ها هست و به‌ویژه اعلام پرشمارند.

به‌طور کلی، با توجه به اینکه تقریباً همه مطالب متن برگرفته از فرهنگ‌های دیگر است (نک. ادامه)، مؤلف هیچ نکته تازه یا اظهارنظر مستقل و انتقادی درباره مدخل‌ها یا مطالب فرهنگ‌های دیگر ندارد.

۵. مقایسه با فرهنگ‌های دیگر

نایطی در توضیح شیوه گردآوری، تدوین و تنظیم مطالب فرهنگ فرخی، منابع خود را برشمرده است. او در ضمن این منابع، نام فرهنگ جهانگیری تألیف جمال‌الدین حسین انجو شیرازی (م ۱۰۳۵ق)، کشف‌اللغات والاصطلاحات تألیف عبدالرحیم بن احمد سوربهاری و منتخب‌اللغات شاه‌جهانی اثر عبدالرشید تنوی را هم آورده است (نایطی، ۱۲۴۵ق: ۱۰).

با بررسی مطالب مدخل‌ها می‌توان دانست که فرهنگ جهانگیری مهم‌ترین منبع محی‌الدین در تألیف فرهنگ فرخی بوده است. او در تعداد قابل‌توجهی از مدخل‌ها اشاره کرده که شرح یا تفصیل این لغت در فرهنگ جهانگیری هست؛ ازجمله در آبسکون، آب مرغان، ارمائیل، سراگوش، سرخ‌بت، سرمامک، سرنج، سروش، سمندر، سندان، سه دیر، سیخ‌پر، سیخول و این اشاره در باب منتخب‌اللغات تنها در مدخل‌های خزانه و لعان دیده می‌شود و از کشف‌اللغات هم هیچ‌جا نامی نیست.

گفتیم که بخشی از مباحث مقدمه فرهنگ فرخی مقتبس از مقدمه فرهنگ جهانگیری است (نک. درباره فرهنگ). اینجا می‌افزاییم که بسیاری از مدخل‌های فرهنگ فرخی درواقع خلاصه و چکیده مدخل‌های فرهنگ جهانگیری‌اند. برای نمونه چند مدخل را با هم مقایسه کرده‌ایم:

فرهنگ فرخی	فرهنگ جهانگیری
آب: به مد، معروف و رواج و رونق و جاه و عزّت و آبرو و روش و تیزی دم شمشیر و غیره. به زبان رومی نام ماه یازدهم است.	آب: سه معنی دارد. اول معروف است. دوم به معنی رواج و رونق و جاه و عزت و آبرو آمده ... سیوم طرز و روش را گویند ... و به زبان رومی نام ماه یازدهم است از سال ...
آذرآباد و آذرآبادان و آذربادگان و آذربایگان: این چهار لغت بالمدّ اول مترادف‌اند به دو معنی: اول نام آتشکده‌ای بود که در شهر تبریز بنا کرده بودند و معنی ترکیبی آن معموره آتش است؛ چه آذر آتش را گویند و آباد معموره را خوانند. دوم شهر تبریز را نامند؛ چون آن آتشکده در آن شهر بوده آن شهر را به نام آن آتشکده موسوم ساختند و معرب آن آذربایجان است.	آذرآباد و آذربادگان و آذربادگان و آذربایگان: این چهار لغت مترادفات‌اند به دو معنی: اول نام آتشکده‌ای بود که در شهر تبریز بنا کرده بودند و معنی ترکیبی آن معموره آتش است؛ چه آذر آتش را گویند و آباد معموره را خوانند. دوم شهر تبریز را نامند؛ چون آن آتشکده در آن شهر بوده آن شهر را به نام آن آتشکده موسوم ساختند و معرب آن آذربایجان است ...
باز: گشاده و نام مرغی است شکاری مشهور و به معنی دیگر نیز آمده و امر از مصدر بازیدن و بازنده و این معنی بدون ترکیب نمی‌آید چون شطرنج‌باز و قمارباز و مسافت میان هر دو دست از سر انگشت دستی تا سر انگشت دیگر و ضدّ فراز تر و تفرقه کردن میان دو چیز و جدا و سوی و جانب و به زای فارسی زرد و مال و اسباب و اسپان و خراج و محصول و جنس و خاموشی که مغان بعد از خوردن یا بعد از زمزمه کنند و نام قریه‌ای از قرای طوس که حکیم فردوسی متولد شد.	باز: ده معنی دارد ... اول به معنی دیگر آمده. دوم امر از بازیدن است و بازنده را نیز گویند. و این معنی بدون ترکیب گفته نمی‌شود مانند شطرنج باز و قمارباز و شب‌باز و امثال آن. سیوم گشوده باشد. چهارم مسافت میان هر دو دست را گویند از سر انگشت دستی تا سر انگشت دست دیگر، و آن را بازه نیز نامند. و به تازی باع و به ترکی قلاج خوانند. پنجم ضدّ فراز بود که آن را نشیب خوانند. ششم نام جانور شکاری مشهور است ... هفتم تمیز و تفرقه کردن میان دو چیز باشد. هشتم جدا را گویند. نهم به معنی سوی و جانب آمده ... دهم گذرگاه سیل بود.
پویه: رفتن و رفتار متوسط و نام مردی از دیلمان که فرزندان او به دولت و پادشاهی فایز گشتند و مدت مدید سلطنت در آن خاندان بود و آن‌ها به آل بویه مشهور بودند، و خلاصه آل بویه عضالدوله است که نسبت صاحب فرهنگ جهانگیری از جانب والده به او می‌پیوندد.	پویه: با اول مضموم و واو مجهول، دو معنی دارد. اول رفتار متوسط را گویند ... دوم نام مردی بوده از دیلمان که فرزندان او به دولت پادشاهی فایز گشتند و مدت مدید سلطنت در آن خاندان بود و آن‌ها به آل بویه مشهور و معروف بودند، و زیده و خلاصه آل بویه عضالدوله است که نسبت فقیر حقیر از جانب والده به او می‌پیوندد.
ترترک: به فتح اول و ثالث و رابع، جانوری است که آن را در ماورالنهر درخت (!) صوفی نامند. و به اول مضموم و تا و رای مفتوح در کوه باباکوهی شیراز جایی ساخته‌اند که در روزهای سیر مردم آنجا بروند و سنگی در زیر نهاده، از بالا لغزیده، به پایین آیند. و به اول مکسور و تای مکسور و فتح راه، سبک و بی‌تمکین.	ترترک: با اول مفتوح به ثانی زده و تای فوقانی و رای مفتوح به کاف زده، نام جانوری است که آن را در ماوراءالنهر دختر صوفی گویند. و با اول مضموم به ثانی زده و تای فوقانی و رای مفتوح در کوه باباکوهی شیراز جایی ساخته‌اند که در روزهای سیر مردم به آنجا بروند و سنگی در زیر خود نهاده، از بالا لغزیده، به پایین آیند. و با اول مکسور به ثانی زده و تای فوقانی مکسور و رای مفتوح، مردم سبک و بی‌تمکین را نامند.

فرهنگ فرخی	فرهنگ جهانگیری
خرک: اول و ثانی مفتوح، خارک است و آن خرمای خشک بود و چوبکی که بر کاسه عود و رباب و امثاله نهند و تارها بر آن کشند و نام دهی است از بلوک و اعمال سیاخ و ماسرم که از مضافات شیراز بود و تخته‌ای که گناهکاران بر سر آن بخوابانند و درّه بزنند و سه چوب باشد که بر پای هر کدام غلطنکی تعبیه کنند تا اطفال آن را به دست گرفته، راه رفتن بیاموزند و سه پایه‌ای را نیز گویند که هر دو سر کارگاه را بر زبر آن بنهند و نقش‌دوزی کنند.	خرک: با اول و ثانی مفتوح، هفت معنی دارد. اول مخفف خارک است و آن خرمای خشک بود ... دوم چوبکی بود که بر کاسه عود و رباب و تنبوره و امثال آن نهند و تارها را بر زبر آن بکشند ... سیوم نام دهی است از بلوک و اعمال سیاخ و ماسرم که از مضافات شیراز بود و تا شیراز هشت فرسخ است. چهارم تخته‌ای را گویند که گناهکاران را و مجرمان را بر زبر آن بخوابانند و درّه بزنند. پنجم سه چوب باشد که بر پای هر کدام غلطنکی تعبیه کنند تا اطفال آن را به دست گرفته، راه رفتن بیاموزند. ششم سه پایه‌ای را گویند که هر دو سر کارگاه را بر زبر آن بنهند و نقش‌دوزی کنند ...
ژورک: به فتح زای فارسی و رای مفتوح، پرنده‌ای است سرخ‌فام به مقدار گنجشکی.	ژورک: با اول مفتوح به ثانی زده و رای مفتوح، پرنده‌ای است سرخ‌فام که به مقدار گنجشکی باشد.

محی‌الدین در بعضی مدخل‌ها، معنایی را از «بعضی از فرهنگ‌ها» نقل کرده و این ممکن است خواننده را به این گمان بیندازد که او در این بخش‌ها شخصاً از فرهنگ‌های دیگر بهره گرفته، اما مقایسه این بخش‌ها با فرهنگ جهانگیری حاکی از این است که همین عبارت نیز عیناً برگرفته از فرهنگ جهانگیری است و اصالتی ندارد:

فرهنگ فرخی	فرهنگ جهانگیری
پریز: به فتح بای فارسی و بای مجهول، فریاد و نعره و سبزه که در کنار رودخانه و جای آب بروید. و <u>در بعضی از فرهنگ‌ها به معنی آردبیز آمده.</u>	پریز: با اول مفتوح و ثانی مکسور و بای مجهول، دو معنی دارد. اول فریاد و نعره باشد ... دوم سبزه را گویند که در کنار رودخانه‌ها و جویبارها و جایی که آب بسیار باشد بروید. و <u>در بعضی از فرهنگ‌ها به معنی آردبیز به نظر آمده.</u>
پزد: بر وزن برق، خون و <u>در بعضی فرهنگ‌ها جان را</u> گویند.	پزد: با اول مفتوح به ثانی زده، خون را گویند و <u>در بعضی از فرهنگ‌ها به معنی جان مرقوم است.</u>
تملیت: اول مفتوح به ثانی زده، بار اندکی که بر بار بزرگ بندند و <u>در بعضی از فرهنگ‌ها یک لنگ بار</u> نوشته شده.	تملیت: با اول مفتوح به ثانی زده، بار اندکی را گویند که بر بار بزرگ بندند و <u>در بعضی از فرهنگ‌ها به معنی یک لنگ بار نوشته‌اند و آن را تنبلیت نیز خوانند.</u>

البته باید یادآور شد که فرهنگ جهانگیری از بهترین و جامع‌ترین فرهنگ‌های فارسی است و در تکامل فرهنگ‌نویسی فارسی در شبه‌قاره سهم عمده‌ای داشته است. این فرهنگ

منبع اصلی بسیاری از فرهنگ‌های بعدی مانند مجمع‌الفرس، برهان قاطع، و فرهنگ رشیدی بوده (نک. انجو شیرازی، ۱۳۵۱: ۱/ نه) و حالا باید فرهنگ فرخی را هم به این فهرست بیفزاییم.

کتاب دیگری که محی‌الدین در تألیف فرهنگ فرخی از آن بهره گرفته و خود نیز به آن اشاره کرده، فرهنگ عربی به فارسی منتخب‌اللغات است. مدخل‌هایی که اطلاعات آن‌ها از منتخب‌اللغات اخذ شده، در قیاس با فرهنگ جهانگیری بسیار کمترند. از این نوع مدخل‌ها، که طبعاً لغات عربی‌اند، می‌توان به «باب، عجب، عرش، قطر، قلع، کلول، مشرف، نجد» اشاره کرد.

تا اینجا دربارهٔ ارتباط فرهنگ فرخی با فرهنگ‌های پیش از خود سخن گفتیم. شایسته است نسبت این فرهنگ با فرهنگ‌های پس از آن را هم بررسی کنیم. با توجه به آنچه تاکنون دربارهٔ فرهنگ فرخی آورده‌ایم، طبعاً نباید انتظار داشت که این تألیف اثر خاصی بر فرهنگ‌های پس از خود گذاشته باشد یا یکی از منابع مهم آن‌ها باشد. در میان فرهنگ‌های متأخر، نام فرهنگ فرخی تنها در آصف‌اللغات اثر ناتمام احمد عبدالعزیز نایطی دیده می‌شود. احمد عبدالعزیز نام این فرهنگ را در شمار منابع خود آورده و ذیل آن اطلاعاتی از «محی‌الدین نایطی» ارائه داده که جایی دیگر نیست (نک. دربارهٔ مؤلف). احمد عبدالعزیز برای تألیف اثر خود از چهل فرهنگ لغت استفاده کرده که بسیاری از آن‌ها همچون برهان جامع، برهان قاطع، بهار عجم، غیاث‌اللغات، فرهنگ آندراج، فرهنگ جهانگیری، فرهنگ رشیدی، مجمع‌الفرس و ... در شمار برجسته‌ترین آثار این حوزه‌اند (نایطی، ۱۳۲۵ق: ۳/۱-۱۳) و پیداست که فرهنگ فرخی در مقایسه با این آثار نمی‌توانسته در تألیف آصف‌اللغات نقش عمده‌ای ایفا کند.

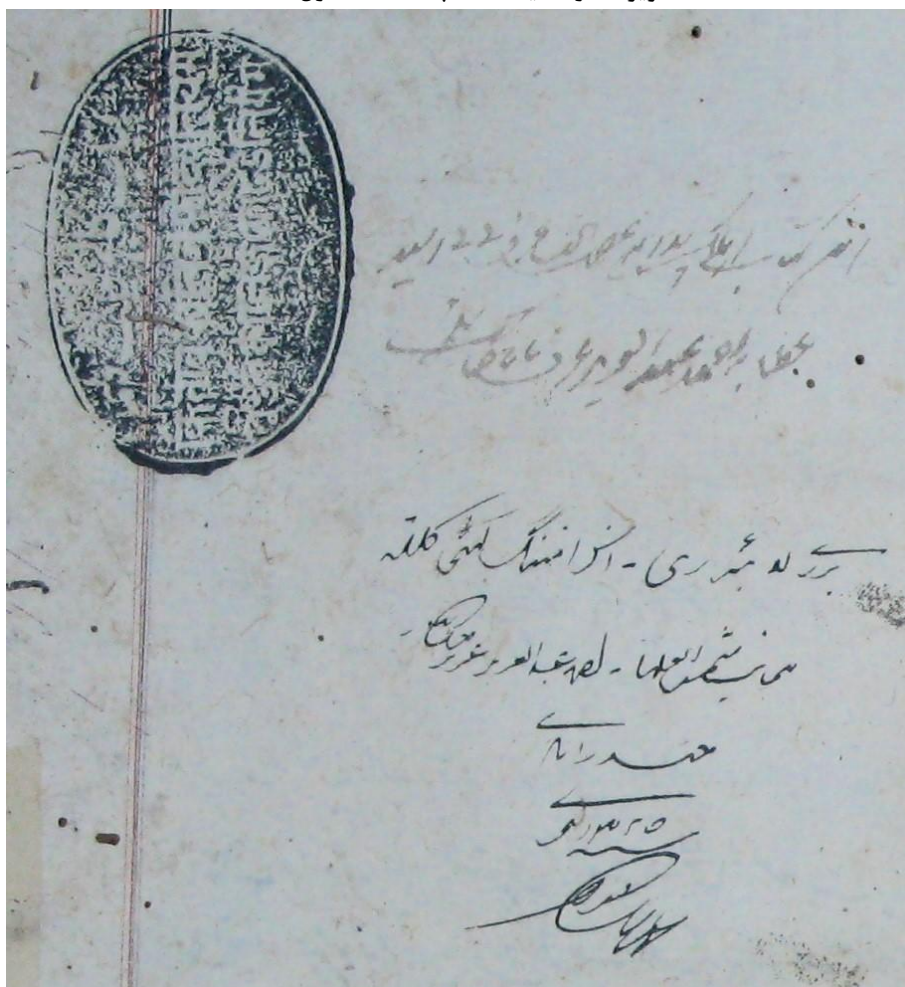
در باب ارتباط فرهنگ فرخی با فرهنگ‌های دیگر تصحیح یک اشتباه لازم است. در چاپ محمد باقر از مدارالافاضل ذیل مدخل «سرک» آمده که «... صاحب مؤید گوید که در فرهنگ فرخی بدین معنی و شرک به واو است» (فیضی سرهندی، ۱۳۳۷: ۵۵۸/۲). مقصود از مؤید فرهنگ مؤید الفضلاست که محمد لاد آن را در سال ۹۲۵ق تألیف کرده و این سال‌ها پیش از تألیف فرهنگ فرخی است؛ پس این گزاره اشتباه است. درست این است که «فرهنگ فرخی» در اینجا صورت مغلوط فرهنگ فخری (فرهنگ قو/س) است که فخرالدین مبارک‌شاه غزنوی (م ۷۱۶ق) احتمالاً پیش از ۶۹۹ق آن را نگاشته و یکی از منابع مؤید الفضلاست (مثلاً نک. محمد لاد، ۱۳۰۲: ۴۸۰/۱، ذیل «سوسپند»).

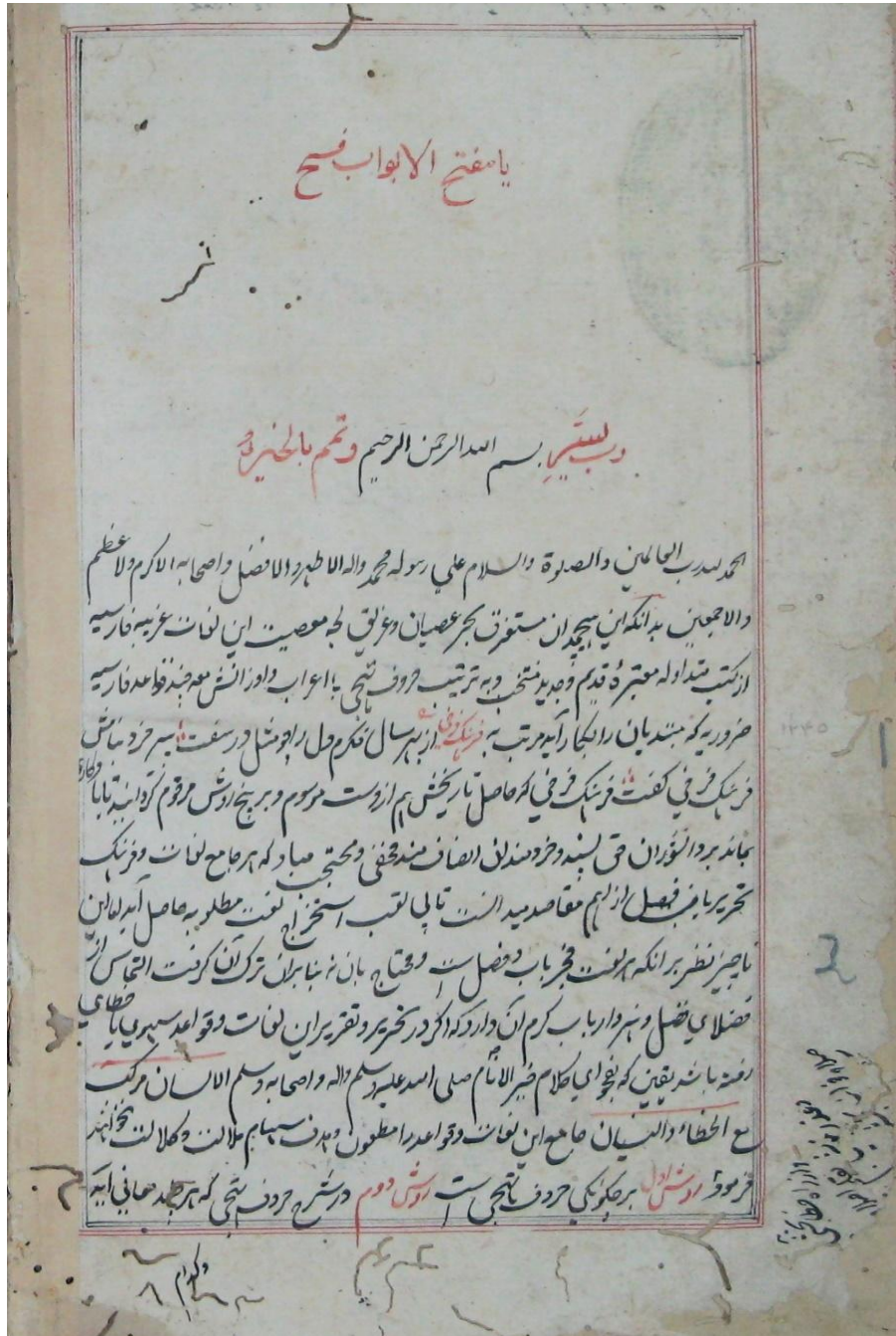
۵. بحث و نتیجه‌گیری

تأمل در فرهنگ فرّخی و مقایسهٔ مطالب آن با فرهنگ‌های معتبر به این نتیجه می‌انجامد که مؤلف این فرهنگ عمدهٔ مطالب خود را از فرهنگ‌های دیگر، به‌ویژه فرهنگ جهانگیری و منتخب‌اللغات، گرد آورده و نه تنها چیزی به آن‌ها نیفزوده، بلکه شواهد آن‌ها را هم، که بخش مهمی از هر فرهنگ است، حذف کرده است. به نظر می‌رسد محی‌الدین نایطی بنای تحقیق و تتبع نداشته و تنها کوشیده است فشرده‌ای از مطالب چند فرهنگ مشهور را گرد آورد و دستنامه‌ای تدوین کند که نیازهای اولیهٔ جویندگان معانی واژه‌ها و اصطلاحات رایج در زبان فارسی را رفع کند. آنچه او فراهم آورده خلاصه و رونوشت مطالب فرهنگ‌های دیگر و فاقد هرگونه ارزش تحقیقی است؛ بنابراین پیداست که در تاریخ فرهنگ‌نویسی فارسی اهمیت و جایگاهی ندارد و اصولاً درخور تصحیح و انتشار نیست. با این حال، پژوهش حاضر می‌تواند در مطالعات تطبیقی فرهنگ‌های فارسی در شبه‌قاره و بررسی روند فرهنگ‌نویسی فارسی در هند مفید باشد.

پیوست

تصویر شماره ۱. یادداشت پشت صفحه اول نسخه

[illegible]

منابع

- آدره، الهام و میر جلال‌الدین کزازی. (۱۳۹۴). «معرفی، بررسی و تحلیل نسخه خطی کشف‌اللغات والاصطلاحات اثری از عبدالرحیم بن احمد سوربهاری هندی». تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا). دوره ۷. ش ۲۶: ۲۵-۵۲.
- اشرف، محمد. (۱۹۶۶م). فهرست مشروح فارسی مخطوطات در سالار جنگ میوزیوم و کتب‌خانه. ج ۳. حیدرآباد: سری وی دی کرشنا.
- اعظم لطفی، فرزانه. (۱۳۹۹). «تحلیل فرهنگ ایرانی در ساختار فرهنگ‌نویسی شبه‌قاره هند». مطالعات ایرانی/اسلامی. ش ۱۷: ۷-۲۲.
- انجو شیرازی، جمال‌الدین حسین. (۱۳۵۱). فرهنگ جهانگیری. ج ۳. تصحیح رحیم عقیفی. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- انوشه، حسن. (۱۳۷۵). دانشنامه ادب فارسی. ج ۴. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- باباسالار، علی‌اصغر و دیگران. (۱۳۹۸). «سه نشر ظهوری ترشیزی و جایگاه آن در ادبیات فارسی». متن‌پژوهی ادبی. ش ۷۹: ۱۲۷-۱۵۸.
- تتوی، عبدالرشید. (۱۳۴۰). منتخب‌اللغات شاه‌جهانی. تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۹۲). «متن‌شناسی کتاب بهار دانش». متن‌شناسی ادب فارسی. ش ۱۸: ۶۷-۸۶.
- دانشنامه شبه‌قاره. (۱۳۸۷). «بیدل دهلوی». دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره. ج ۲. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). ج ۴۵. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۹۲). «فرهنگ‌نویسی فارسی در هند جنوبی (دکن)». کهن‌نامه ادب پارسی. ش ۴: ۷۰-۵۷.
- سلطانی، اکرم. (۱۳۸۶). «بررسی شیوه‌های لغت‌نویسی در چند فرهنگ معتبر فارسی». نامه فرهنگستان. ش ۳۴: ۶۰-۷۰.
- شعبانی، رضا. (۱۳۹۳). «جهانگشای نادری». دانشنامه جهان اسلام. زیر نظر غلامعلی حداد عادل. ج ۱۱. تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۹۳). «فرهنگ‌نویسی در شبه‌قاره از ابتدا تا قرن ۱۰ هجری (تاریخ فرهنگ‌نویسی)». شبه‌قاره (ویژه‌نامه نامه فرهنگستان). ش ۲: ۳۸۱-۳۹۲.
- فیروزیان حاجی، مهدی. (۱۴۰۰). «ظهوری ترشیزی». دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره. ج ۵. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- فیضی سرهندی، الله‌داد. (۱۳۳۷). مدارالافاضل. تصحیح محمد باقر. ج ۴. لاهور: دانشگاه پنجاب.
- قسور عباس خان و دیگران (۲۰۲۳م). «کالج فورت ویلیام در بنگال و دستاوردهای آن در مطالعات خاورشناسی». سفینه. ش ۲۱: ۸۹-۱۰۴.

- محمد لاد (۱۳۰۲ق). مؤید/فضلا. ۲ ج. کانپور: نول کشور.
- منفرد، افسانه. (۱۳۸۴). «ابوالفضل علامی». *دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره*. ج ۱. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- مجتبائی، فتح‌الله. (۱۳۷۴). «آرکات». *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. ج ۱. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- نایطی، احمد عبدالعزیز. (۱۳۲۵ق). *آصف‌اللغات*. ج ۱. حیدرآباد: عزیز المطابع.
- نایطی، محمد محی‌الدین (۱۲۴۵ق). *فرهنگ فرخی*. نسخه شماره ۵۰۲. آرشیو ملی هند.
- نقوی، شهریار. (۱۳۴۱). *فرهنگ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان*. تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ.
- هاشم‌پور سبحانی، توفیق و محمد رضا نصیری. (۱۳۷۹). *فهرست مجموعه فورت ویلیام کالج (کلکته) در کتابخانه آرشیو ملی هند - دهلی نو*. ضمیمه شماره ۸ نامه فرهنگستان.
- یزدان‌منش، وفا. (۱۳۹۱). «ساختار کالج فورت ویلیام و عملکرد آن با رویکرد نشر اردو و زبان فارسی». *مطالعات شبه‌قاره*. ش ۱۲: ۱۳۱-۱۴۵.
- Bayevsky, Solomon. (1999), "FARHANG-E JAHĀNGĪRĪ", *Encyclopaedia Iranica*, edited by Ehsan Yarshater, Vol 9, New York: Bibliotheca persica press.
- Hadi, Nabi. (1995), *Dictionary of Indo-Persian Literature*, New Delhi: Indira Gandhi National Centre for the Arts.
- Perti, R. K. (1989), *Catalogue of Manuscripts of The Fort William College Collection In The National Archives of India Library*, New Delhi: National Archives of India.